

Ferran I de Nàpols, catalanoparlant (1 de 2)

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 23-08-2016

¿Podem creure que el príncep Ferran, catalanoparlant fill de València, i la princesa Joana d'Aragó, catalanoparlant i filla de Barcelona, es van casar i a Nàpols van castellanitzar la Cort i el país sencer? O algú ho ha interpretat així amb una clara intencionalitat política i els nostres intel·lectuals no han fet res més que picar l'esquer?

La llengua dels primers Trastàmara, a nivell oficial, va ser el català i, sorpresivament, també el català va tenir una gran presència a les seves comunicacions familiars. Va ser l'idioma emprat amb tota naturalitat pels membres de la nova casa reial, sense que es pugui detectar cap oposició, ni tan sols cap reticència, tal com ho ha remarcat, ensems, amb una gran precisió i equanimitat, En Germà Colón: «És segur que aquests reis (Ferran I, Alfons el Magnànim, Joan II i Ferran el Catòlic) tingueren com a llengua familiar el castellà (més o menys barrejat amb l'aragonès a les seues acaballes com a parla particular), però aquest fet no modificà el caràcter "oficial" de la llengua autòctona. És possible que alguns literats, per complaure els sobirans, s'esmerçassen en la fabricació d'algunes composicions en castellà, però eren esforços individuals per lluir-se i en res no afectà la continuïtat del valencià en l'administració i en tots els ordens de la vida diària. És més, sabem que el mateix Ferran d'Antequera hagué de recórrer el 1415 a l'alcaid de València perquè li traduís al "romanç cathalán" una carta en àrab del rei de Granada»¹.

I, conformement, ho ha rubricat En González Ollé. Després d'estudiar també a fons la llengua i l'actitud lingüística dels reis de la Nació Catalana, subratlla amb èmfasi: «Vull rebutjar la imatge, creixent per la seva repetició, que l'adveniment dels Trastàmara suposa l'origen de la castellanització»².

Per tant, llevat d'uns casos molt puntuals i personalitzats, l'àmbit i el prestigi lingüístics de la llengua catalana no es van veure afectats en absolut pel canvi de dinastia. Ni en els estats catalans d'Espanya ni en els d'Itàlia.

La llengua i la cultura catalanes, consegüentment, es van fer naturals a Nàpols, no només per la immensa presència de

---

catalans que hi residien, sinó perquè, a més a més, la mare del nou rei Ferrante era la «Giraldona Carlina, Senyora noble Valenciana»³, com assegurava fra Jeronimo de Sosa ja al 1676. En Just Pastor puntualitza: «Senyora noble i de sang reial»⁴. També sabem que era «muller d'un ciutadà barcelonès»⁵ dit Gaspar Reverdit⁶ –o «Gaspar Reverter»⁷ com el podem documentar només un sol cop–, raó per la qual la trobem sovint esmentada com a Giraldona Carlina de Reverdit⁸.

Encara que algunes cròniques no ens diguin exactament que En Ferran era valencià, com ho fa En Nicola Vivenzio, que ens descriu aquest monarca d'una forma vaga «nascut a Aragó»⁹, la resta de fonts ja el situen a València.

Segons En Vicent Roca –un dels primers testimonis documentals que posseïm de mitjan segle XVI–, el rei Alfons va tenir En Ferran «en aquesta ciutat de València, fora de la reina Maria, muller seva»¹⁰, i, per aquest motiu, més endavant l'esmenta com a «el Valencià rei En Ferran»¹¹. I valencià també el fa l'Agustí Sales, a la seva Història del Reial Monestir de la Trinitat, publicada a València al 1761¹². Per En Pastor, «que el Rei En Ferran I de Nàpols nasqué a València, consta per la seva vida mateixa, que es guarda manuscrita en vitel·la a la biblioteca del referit monestir [de Sant Miquel dels Reis], en la qual es llegeixen aquests mots: "Natus inclitus Ferdinandus Civitate Valentia Alphonso Patre...". Aquesta vida s'escriu quan encara vivia aquest Rei»¹³.

En Marcello Barbato ens aporta una mica més d'informació en insistir que Ferrante, «nascut de mare catalana al 1425, havia crescut a València sota la tutoria d'Eiximèn Peris de Corella i havia arribat a Itàlia tot just al 1438»¹⁴. Segons En Pastor, «es crià a València al carrer de la Bosseria, sense ser reconegut»¹⁵.

I En Carles Recio ho confirma en advenir-nos que «Ferrante, per cert, era valencià, i havia nascut a la casa que sa mare, amant del rei, tenia al carrer de la Bosseria»¹⁶. «Hauria nascut a l'entorn del 1423», precisa l'Ernesto Pontieri¹⁷, que segueix el parer d'En Summonte, pel qual Ferrante va morir «el 25 de gener del 1494, a les 16 hores, i d'edat de 70 anys, deu mesos i 28 dies»¹⁸. I, aleshores, quan el príncep i futur rei va arribar a Nàpols, al 1438, no seria simplement un nen, sinó que ja «tindria catorze o quinze anys»¹⁹. O «tretze»²⁰, d'acord amb els càlculs d'En Ryder. Una bona edat per començar a preparar, a prop del pare, els afers d'estat i la successió a la corona.

Sigui com sigui, tant si són catorze com tretze els anys que tindria En Ferran al moment d'arribar a Nàpols, En Ryder està convençut que ja tenia «quasi una edat per assumir responsabilitats [polítiques] formals»²¹. Efectivament: a l'abril de l'any següent de 1439 ja «es considerà En Ferran apte per assumir el paper de lloctinent general al regne de Nàpols», perquè, «amb la pretensió de donar a l'aspiració aragonesa al tron una credibilitat duradora, Alfons necessitava un hereu al seu lloc»²². I l'hereu escollit, per raons que no ve a tomb aquí de detallar, va ser En Ferran. El valencià Ferran.

Aquest és un fet cabdal i transcendent per tot el que revela de cultura catalana a la cort de Nàpols. Suposo que, conscients d'això, i recelosos dels seus orígens catalans, un cert nombre d'historiadors i erudits passen el fet per alt o l'obliteren a propòsit. D'altres el difuminen assenyalant que la seva formació va ser simplement espanyola, sense indicar a quin regne precis es va educar i formar.

Per exemple, En José Alcina, que era valencià i, com a tal, havia d'estar al corrent del naixement i infantesa valenciana d'aquest príncep, escriu simplement que «l'educació de Ferrante, com la del seu pare, fou espanyola i mai no pogué oblidar els seus costums i acomodar-se a les coses d'Itàlia»²³.

L'afirmació és altament tendenciosa, perquè, sabent com sabem que els primers anys del seu pare Alfons van transcórrer a Castella, es podria deduir que també la seva formació havia de ser castellana, quan sabem del cert que fou totalment catalana.

Per això és encara més maliciós assegurar, com fa En López-Ríos, que «Ferrante feia servir el castellà en el seu cercle familiar»²⁴, perquè, d'una banda, no en tenim cap rastre, per més remot que el vulguem cercar, i, de l'altra, sabem obertament que la seva llengua materna va ser la catalana i català va ser el seu primer entorn cultural.

És curiós, però, que En López-Ríos, com a aval de la castellanització d'En Ferrante, citi En Benedetto Croce²⁵. Però aquest, en el punt precís que l'altre esmentava i assumia, no diu pas que el futur rei de Nàpols fos instruït i educat en castellà, sinó tan sols, com ja sabem, que era «Ferran mateix, nascut a Espanya i educat entre espanyols»²⁶; que «escriu força malament l'italià vulgar, que barrejava amb girs i modismes espanyols»²⁷, i que «parlaven espanyol voluntàriament tant ell com el seu fill, el duc de Calàbria, les inclinacions dels quals eren també molt espanyoles»²⁸.

Re, doncs, de «castellà», ni de «formació castellana». Re de re. És cert que Ferrante havia nascut a Espanya. Molt cert. Cap comentari. Però, dins d'aquest concepte geogràfic tan ample i nacionalment plural, tothom, sense ni una sola

contradicció, posa de manifest que havia nascut a «València», on havia tingut una educació totalment catalana, raó per la qual parlava en català en el moment de ser cridat a Itàlia pel seu pare.

Llavors, el problema de la identitat de la mare, rebrota de nou. Per això, finalment, tenim els qui aposten per creure, com en el cas modern d'En David González²⁹, o de l'Alan Ryder³⁰, que la mare era napolitana.

Nogensmenys, la majoria d'autors tenen per bona la informació que era una dama valenciana, malgrat que de tant en tant l'anomenen també catalana: «La seva mare fou molt versemblantment una dama catalana anomenada Gueraldona Carlina Reverdit» –consigna la Wendy Marie Hoofnagle–³¹. I el mateix fa En David Abulafia, amb idèntics mots³². Però de mare catalana o napolitana –vinguda de Catalunya o no–, ningú no pot negar que Ferrante va néixer a València i que aquí va ser criat i educat en un entorn cent per cent català.

Ja al segle XVII fra Gerónimo de Sosa assegurava que «tot era afectació per ocultar la veritable mare»³³ de Ferrante. Per què l'havien d'ocultar si era napolitana? Tot amb tot, per arribar a saber qui era la mare real s'ha vessat molta tinta. En Pontieri, d'una banda, i En Rovira i Virgili, de l'altra³⁴, en recullen modernament, a grans trets, la polèmica mantinguda al llarg dels temps. Per l'italià, «gràcies a alguns documents que hi fan referència, elements concrets permeten avui d'atenuar l'obscuritat que espesseeix l'entorn de la seva figura, induint a tants desvariejaments sobre el seu nom»³⁵. I, acte seguit, aporta un d'aquests papers clarificadors: «Al 1444 Alfons V disposava que Giraldona «la mare del Illustre e car fill nostre Don Ferrando Darago» fos transferit d'Espanya a Nàpols: ella era alhora la muller d'un tal Gaspar Revertit, de Barcelona»³⁶.

Amb la qual cosa ara som plenament conscients que, a més de tractar-se «d'un jove immigrant qualsevol» –com postil·la la Venetz–³⁷, en el moment d'arribar a Itàlia, la llengua d'aquest príncep i futur rei de Nàpols era el català. Era el català quan tenia tretze anys. I havia de ser el català la resta de la vida, perquè a Nàpols va estar envoltat de catalans, amb qui forçosament havia de parlar, dia a dia, any a any, en aquesta llengua.

Per això mateix, tot i que adoptés el napolità, «que aprecià molt durant tota la vida, però que no dominà mai a la perfecció»³⁸, hem de continuar pensant que la seva primera llengua –la llengua que li va estructurar la ment i li va servir per fer-se el món a la seva justa mesura– va ser la catalana.

Per l'Yves Renouard, que ressenya l'estudi de l'Ernesto Pontieri, «nascut vers el 1423, Ferrante fou educat com un príncep a la cort de València, sota la vigilància d'En Ximèn Peris de Corella, governador del reialme de València, d'Alfons Borja, bisbe de la ciutat, i de Diomedea Carafa»³⁹. Al 1438 es va traslladar a Itàlia i «no tornà mai més a la Península Ibèrica. Però guardà de la seva juvenesa i de l'entorn valencians els gustos com el de domar les bèsties salvatges i les habituds de l'esperit i de la llengua»⁴⁰. De la llengua catalana, per descomptat. Així ho innova, conformement, l'Alan Ryder en parlar-nos dels seus primers anys a la capital del Túria: «El seu entourage era format exclusivament d'espanyols, [i] el català era la seva llengua usual»⁴¹.

I si era la seva llengua usual a València, ho havia de continuar sent a Nàpols, perquè En Pontieri ens confirma que «amb el transferiment de Ferrante a Itàlia, els espanyols continuaren tenint la direcció de la seva educació espiritual i física. Romangué el seu governador Corella; el seguiren o el retrobaren el seu confessor, el mestre Bernat Miquel, que era –es pot dir– el seu director d'esperit i, com a tal, hi era íntimament proper; el majordom Pere Sanç; l'almoier Antoni Peris i els altres espanyols als quals degué sentir-se majorment lligat»⁴².

Ben cert: al capdavant de la seva cort personal hi havia «el seu antic preceptor Ximèn Peris de Corella»⁴³. En Pontieri insisteix novament, pel que fa a la cort, que «la part de més crèdit i més nombrosa era d'origen espanyol», mentre que els napolitans «són pocs, especialment al principi»⁴⁴. I, encara, quan al 1446 Alfons va haver de marxar a la guerra contra En Francesco Sforza, va cridar En Mateu Pujades i En Joan Olzina perquè vinguessin a fer costat al seu fill dins del seu Consell Regent⁴⁵, on també hi havia altres «catalans addictes a la persona del duc o al servei de la seva cort»⁴⁶.

És a dir, que el llavors encara duc de Calàbria i príncep hereu Ferrante estava envoltadíssim de catalans a la seva pròpia cort i la seva catalanitat era mostrada amb naturalitat i coneguda de tothom.

Però em deixava encara la darrera evidència i la més important de totes. Perquè si la seva mare era valenciana, o napolitana establerta a València, va viure en una ciutat monolingüe catalana i en relació amb la cort personal del seu fill, que també estava formada per catalans, i va ser la muller d'un barceloní, és que havia de parlar en català.

Doncs, bé: en parlar de la Giraldona, amant del rei Alfons, l'Alessandro Cutolo, subratlla que Ferrante «la venerava com una mare, a la qual havia concedit un apartament luxós al Castel Capuano, a Nàpols»⁴⁷.

I, per l'Albert Berzeviczy som ara sabedors que «aquesta noble dama de València, que fou després casada pel rei amb En Gaspar Revertit de Barcelona, fou ella sempre considerada per En Ferran com la seva mare, respectada com a tal, i habitava amb el seu fill al Castel Capuano, a Nàpols, llavors del canvi de regnat»⁴⁸.

La dada és cabdal i confirma que En Ferran va viure amb la seva mare almenys fins al 1458, en què va morir el seu pare i ell va esdevenir rei. I, com és de calaix, també hi devia parlar en català. I això acaba de donar-nos una dimensió fins ara desconeguda a l'ús de la llengua catalana a la nova cort ferrantina i a la llengua familiar i personal del nou monarca.

Per això En Pontieri reblarà que «no aprengué mai correctament l'italià. Amb els seus conterrànies li era car expressar-se en català»⁴⁹. I ja som al cap del carrer. Llavors, si s'expressa en català entre els seus connacionals és que emprava la llengua catalana com a llengua pròpia i habitual. Com a llengua de cort i com a llengua de prestigi. I així tenim documentada una carta seva als jurats de Girona, del 6 d'agost del 1458, signada per ell mateix a Càpua com a «Rex Ferdinandus», íntegrament en català⁵⁰.

No pot ser més natural: escrivia i parlava en català, perquè era català. Si es desnaturalitzava aquest fet, la transcendència dels catalans i de la llengua i la cultura catalana a Nàpols i a Itàlia, quedava totalment enfosquida i perduda dins d'un magma d'ombres i incerteses.

Però els catalans d'aquell moment no van tenir cap dubte de la seva inqüestionable catalanitat. Així, en una carta que els consellers de Barcelona li adreçaven, el 10 de març del 1460, li comunicaven que ells i Barcelona li tenien un gran amor i que això «es per vos esser cathala e nat aci e esser inclinat per rehó de nostra fidelitat e dels loables uss e costums d'aquesta patria amarnos. E d'açò claríssimament nos conste per lo comerci que los d'açi fan aquí, e per moltes letras d'aquells qui aquí aturen»⁵¹.

Clarificat i enllestit aquest punt, encara penso que hi ha un altre factor que no podem passar per alt: un cop establert i consolidat Ferrante al nou regne, no hi quedaria estancat ni tallaria de sobte les relacions amb els estats catalans ibèrics, car En Terence Scully ens adverteix que «durant el regnat de Ferrante sobre el regne independent de Nàpols, l'intercanvi intel·lectual i social romangué viu entre Nàpols i les àrees catalanoparlants de la península espanyola, especialment Catalunya i València. Molts costums catalans foren introduïts a Nàpols»⁵².

I encara, apunten En Nadal i En Prats, «durant la guerra civil [catalana], molts catalans tornaren —o anaren per primer cop— a Nàpols. En els esmentats Annali Raimi, el cronista diu que un dia de 1463 venerunt tres naves onerate Catalanis de Barchinona cum uxoribus suis et filiis eorum Neapolim»⁵³. És a dir: «Vingueren a Nàpols tres naus de Barcelona carregades de Catalans amb les seves mullers i els seus fills». I no deuriem ser les úniques, ateses les condicions polítiques dels regnes catalans ibèrics. N'hi hagueren que arribarien i viurien a Nàpols ciutat i capital, però molts d'altres s'escamparien arreu del regne. Un nombre molt més reduït, tanmateix, viuria a la Cort on tindria càrrecs i oficis, com el barceloní Benet Garret.

Així, sabem també que «d'entre els que arribaren a la cort de Ferrante en aquells anys de la guerra civil catalana, hem de destacar Benet Garret, de qui tractarem en un altre apartat, el cèlebre Chariteo de l'Acadèmia Pontaniana, o Romeu Llull o Jaume Ferrer de Blanes»⁵⁴.

En Cahner hi insisteix: «Durant la guerra civil del Principat es produí un nou corrent d'emigració cap a Nàpols, especialment de mercaders i de menestrals, fins al punt que la colònia catalana tornà a ésser pròspera, tot i que no deixà d'ésser malvista»⁵⁵.

Devia ser un degoteig constant i interminable, car encara al 1492, als darrers anys del regnat de Ferrante, i durant les persecucions inquisitorials fetes a fi d'erradicar la tinença i lectura de la Bíblia en romanç a Catalunya, En Joan Liminyana, un dels detinguts i interrogats a València en aquest any precís, «havia determinat escapar-se cap a Nàpols, on vivia un germà seu»⁵⁶. I exposava, tal com ho recull En Jordi Ventura, que «ja allà en Nàpols tendrien son cap reposat, fora de perill de la Inquisició e de star com a ovelles al degollador»⁵⁷.

Assumit aquest nou panorama —el d'un rei de Nàpols en contacte continuat amb catalans i amb els diversos estats de Catalunya, que parla i escriu en català— ara entendrem millor que «si li calia escriure de pròpia mà a una persona amiga, emprava un llenguatge híbrid, barrejat de veus napolitanes i espanyoles, en un estil bast, asintàctic, gens personal»⁵⁸.

Això, i el desconeixement o obliteració de la seva naixença i primera educació a València, ha fet creure que les expressions espanyoles d'algun dels seus escrits eren castellaneres. Per l'Elías de Tejada, Ferrante va mantenir «una

---

curiosa pervivència del seu castellanisme en el llenguatge, perquè no obstant haver passat tan nen a Itàlia, ser rei de Nàpols prop de quaranta anys i estimar tant les lectures, no aconseguí eludir el pes dels castellanismes en els seus escrits»⁵⁹. Segons aquest autor, En Francesco Novati ha localitzat una carta del rei «on barreja girs castellans amb d'altres de Nàpols i delata l'idioma barrejat que feia servir»⁶⁰.

Però tot i l'asseveració de castellanisme lingüístic del rei, en cap moment no argumenta per què un catalanoparlant, nascut a València, i educat en català en una ciutat catalanoparlant, que va passar de jove a Itàlia, sense contacte conegut amb cap ambient castellà continuat i regular, i, en canvi, que va viure envoltat de catalans a la cort, a la tresoreria, en el seu consell personal, i amb qui es va relacionar sense interrupció ni defallença, podia escriure en un llenguatge barrejat de napolità i castellà.

Tot sembla més aviat induït sobre una il·lusió, perquè En Tejada creia que l'establiment del rei Alfons, el seu pare, a Nàpols «fou la primera síntesi vivent de Catalunya, Nàpols i Castella»⁶¹, com si el fet puntual que aquell rei de Catalunya hagués nascut a Castella ja pressuposés que la nació castellana completa, els seus homes, les seves institucions, la seva cultura i, especialment i sobretot, la seva llengua, s'haguessin traslladat a Itàlia i s'hi haguessin barrejat amb la llengua i la cultura napolitana i la catalana. Cosa que no va passar mai. I creure-ho és posar en evidència o bé una manca de capacitat intel·lectual per entendre els fets o bé una meravellosa facilitat política per desvirtuar-los.

En canvi, si els espanyolismes fossin, com sembla prou versemblant, el resultat de la seva catalanitat innegable –perquè la llengua catalana era llavors tinguda per una llengua espanyola o, simplement també, per la llengua espanyola–, seria més congruent fer-los venir del català.

Ara, el mots de la Venetz prendrien un gran relleu i farien sentit del tot quan ens assegura que en estudiar una de les cartes personals de Ferrante, «resulta difícil definir si es tracta de napolità ric de catalanismes o de català ple de napolitanismes»⁶².

Per En Francesco Montuori i En Francesco Senatore, que estudien la llengua del rei Ferrante i de la cancelleria napolitana, a Nàpols «ens cal constatar, als anys coberts dels autògrafs de Ferrante, la consuetud d'escriure lletres diplomàtiques també en català»⁶³.

Per ells, és normal adonar-se que el català «es fa sentir sobretot a l'scripta, però també a la fonètica, mentre apareix esporàdica l'aportació en la formació de les paraules i del lèxic»⁶⁴. Com que, a més a més, «entorn a Ferrante continuaren treballant, flanc a flanc, catalans i napolitans»⁶⁵, troben que «la llengua de les cartes autògrafes de Ferrante, [és] un vulgar del qual el català és sols un ingredient»⁶⁶. Un ingredient, tanmateix, que ens indica de tot en tot que el substrat lingüístic del monarca era el català.

És normal i comprensible, doncs, que si la llengua del rei Ferrante era la catalana i en català es va relacionar amb les persones més pròximes, quan volgués escriure napolità, no pogués fer-ho correctament i li sortissin textos farcits de catalanismes.

Amb això en ment, ara també em sembla naturalíssim observar que, quan Ferran escrigui al seu oncle, el rei Joan, el 6 de gener del 1460, ho faci en català⁶⁷. I que quan Joan II, en acabar-se la revolta de la Generalitat contra la seva persona, en veient perillar la concòrdia que acabava d'establir amb el rei de França Lluís XI, li escrigui a Ferrante que «nostres embaxadors en França no sabem que faran ab lo Rey de França, pero les demostracions son pus tost de ruptura que de concordia»⁶⁸.

Llavors, si la llengua del rei era la catalana i es va casar, en primeres núpcies amb Isabel de Chiaramonte (dita també de Claramonte, Claramont o Claramunt), que no era castellana; i al 1477 es va tornar a casar amb Joana d'Aragó, que havia nascut a Barcelona a l'any 1455⁶⁹ «a casa de mossèn Francesc Dezplà»⁷⁰; que havia estat educada per la també catalana Isabel de Mur⁷¹, i que «ere molt parcial als cathalans, los quals, e tots los altres vassalls del senyor rey, molt virtuosament amave»⁷², es fa encara més fàcil de comprendre que l'única llengua de la cort i de la família reial havia d'haver estat el català.

Pel que fa a l'entorn de la princesa Joana, sabem que al 1469 hi havia a casa seva, a Barcelona, entre d'altres dames, i al costat d'Isabel de Mur, la seva germana Brianda de Mur⁷³, i Elionor d'Íxar, Maria Bernat o Orfesina Vilaragut⁷⁴.

Per En Vicent Genovés, «a més a més de l'element femení, a casa de Dona Joana hi ha homes empleats, sotmesos a la direcció de Mossèn Guerau d'Espés, majordom. Col·laboren amb ell dos capellans de l'oratori de la Infanta, mossèn Joan de Medina i mossèn Joan de Montclús; el confessor de Dona Joana, fra Pau Plegat –tal vegada el mateix

---

confessor de Joana Enríquez, que va batejar la Infanta–; Lluís de Santàngel, com a tresorer –probablement el que més tard, ocupant un càrrec idèntic a la cort dels Reis Catòlics, tingué tanta intervenció en l'aspecte econòmic de l'empresa colombina–; mossèn Pere Giner, cavaller i escrivà de ració, ajudat per En Francesc Stanyol, i el camarlenc mossèn Bernat Margarit»75.

Com podem constatar sense cap mena d'embuts, tot l'ambient és cent per cent català. I és en aquest ambient on ella es relacionaria i on es formaria culturalment i lingüística. Això explicaria que es conservin diverses cartes seves, adreçades al seu pare, el rei Joan II, en un català bell i solemne.

Nomenada Lloctinent per Catalunya i Mallorca pel rei mateix, el 30 d'octubre del 1475, a fi que pogués presidir les Corts que s'havien de celebrar imminentment, Joana li escriu: «En quanta congoxa e perplexitat sia yo de present constituïda, noy poria haver james dit a V.R.M. com considere ha circa hum mes arribi en aquesta ciutat per entendre juxta lo manament de aquella a los de la Cort de aquest Principat en provehir e subvenir les necessitats que en moltes parts del dit principat ocorren e per dar votiva fi e conclusio en los negocis de la dita cort no haia pogut fer cosa alguna, ne tinga sperança poder deduir a exequcio lo que a mi es manat»76.

Conformement, quan la infanta Joana va arribar a Lleida per fer-se càrrec de la Lloctinença, atesos diversos problemes amb grups armats catalans, «els estaments solien reunir-se il·legalment a Girona»77. Joana ho exposa així al seu pare: «Los dits tres staments se ajunten cascun dia a so de campana en que son passats cent en nombre entre eclesiastichs, militars e sindics de Universitats, qui estan asseguts per staments a forma de Cort, e que lo dit Bisbe de Gerona fa les continuacions de hun dia al altre»78.

Per En Genovés, «els poders rebuts del seu pare li confiaven absolutament la direcció política del Principat» i, en funció d'això, «queda, així, sota el seu mandat personal l'administració de justícia, que sabé exercir amb notabilíssima discreció. Joana fou enèrgica, i als registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó abunden els testimonis de com castigà crims i delictes»79.

Exercint, doncs, les seves dotes de governant i jutge, Joana escriu novament al seu pare: «E axi vist per mi que los dits Ribes e Cruïlles han be servit aquella (V.M.) e han perdut lurs bens e que moguts mes per ira qui es via de natura que per altre respecte hauran axi obloquit e mal parlat, veent que es metien soltament en nre. poder, considerant que vra. excellencia per sa gran humanitat e clemencia no fa cas de paraules e maiorment de aquelles qui quesvulla [sic] diguen moririen per aquella tots temps que mester fos per juntarla, los atorgui la remissio pus no y veyia instancia de part alguna ques digues lesa»80.

Davant de la incursió per terres empordaneses al 1476 d'un capità napolità a les ordres del rei de França, «Joana prepara tropes que s'enfrontin als invasors, utilitza l'esdeveniment per encarir davant les Corts la urgència d'auxilis econòmics, i simultàniament aconsella al rei que, per guanyar temps, es gestioni una treva amb el cap francès»81. I prossegueix En Genovés: «Les incursions franceses a la vall d'Aran troben vigilant la Lloctinent de Catalunya. Moltes vegades s'anticipa al perill i prevén el rei de possibles contingències: així, per exemple, quan li parla de “les naus que foren vistes davant Sent Pol e Palamós”, o aquella vegada que li comunica la notícia que “hum prevere castellà apel·lat Mossen Pedro, li ha dit en confessió que lo serenissimo Rey de Castella, vostre fill primogenit, germà meu, passa perill que si ve a batalla ab francesos alguns de son exercit lo deuen trahir es deuen revoltar contra ell per matarlo si poran”»82.

A més a més, per En Lluís Batlle i En Santiago Sobrequés som sabedors de moltes altres gestions diplomàtiques que la infanta Joana va dur a terme, des de Fraga, Lleida, Balaguer, Cervera o Barcelona, en l'execució de la seva lloctinença: tota la correspondència, adreçada tant als jurats de Girona, al batlle general de Catalunya, com una circular dirigida als catalans en general, llevat d'una carta en llatí, és íntegrament en català83.

Així mateix, un cop acordat el matrimoni amb Ferrante, com que al rei no li convenia desplaçar-se a Catalunya, el casament es va verificar per poders a Cervera i se n'ha preservat l'acta matrimonial, datada el 3 de novembre del 1476, a l'Arxiu Reial de Barcelona. Com ja m'esperava, la infanta Joana escriu en català: «Yo Dona Joana, infanta darago e de Sicilia, mitjançant vos don Galceran de Requesens, conte de Trivento, Embaxador, nuncio e procurador del Senyor Rey Don Ferrando Rey de Sicilia, de Hierusalem e de Hungria, reeb e prech lo dit senyor Rey Don Ferrando en mon marit legitim e senyor, com ell a mi, vos mitjançant, reeb e pren per muller sua, e en ell yo consent com en verdader marit e senyor per paraules de present»84.

Segons ens reporta En Genovés, «el bisbe de Girona, mossèn Joan Margarit, després de llegir les capitulacions matrimonials i la dispensa apostòlica de consanguinitat, preguntà als procuradors del rei de Nàpols si Ferrante acceptava com a muller Joana d'Aragó. El comte de Trivento, Galceran de Requesens, respongué afirmativament.

Interrogada, alhora, la núvia, contestà amb veu ferma: “Reeb e prenh lo dit senyor Rey Don Ferrando en mon marit legitim e senyor”»85.

Vista la qual asseveració, En Genovés confirma que van ser amb aquestes «paraules textuais amb què Joana d’Aragó es convertí en reina de Nàpols»86.

És a dir, que Joana va esdevenir reina de Nàpols parlant en català. I si ho va fer en català, potser també va ser perquè era catalanoparlant.

No nego en cap moment que Joana parlés o que pogués parlar castellà o aragonès –un aragonès molt castellanitzat o un castellà farcit d’aragonismes–, perquè l’aragonès devia ser o era la llengua de la família, sinó que, ponderant tot el que he vingut mostrant, ara tampoc no podem negar que coneixia la llengua catalana, que hi llegia, la parlava i l’escrivia, tant entre els membres de la seva família com en públic, amb total desimboltura. I que, llavors, potser també podríem conjecturar, sabent com sabem que Ferrante era catalanoparlant, que entre ells poguessin igualment parlar en català i que el català fos la llengua de la nova família reial.

Ens reporta En Fernández Murga que «Joana, abans de sortir de Barcelona, fou coronada solemnement a la Plaça del Rei com a Reina de Nàpols, després d’haver renunciat prèviament a tots els seus drets eventuais a la Corona d’Aragó. El 22 d’agost [del 1477] la Infanta aragonesa s’embarcava vers el seu Regne. Joan II s’acomiadà commogut d’aquella filla a qui ja no tornaria a veure més. En el viatge l’acompanyaven, a més del Duc de Calàbria i dels nobles napolitans del seu seguici, el Comte de Cardona i Prades, que havia estat nomenat Virrei de Sicília i nombroses dames de la noblesa aragonesa que, en gran part, es casaren després a Nàpols»87.

Per En Genovés, les dames que la van acompanyar eren de tots els estats de la Nació: «Junt amb Joana, moltes dames aragoneses, catalanes i valencianes ocuparan el centre d’aquella cort»88 napolitana. Però En Cahner ja veurà totes les acompanyants, indistintament de la seva procedència, com a «donzelles catalanes»89. I qui va coronar els nous sobirans a Nàpols va ser el cardenal Roderic de Borja, llegat pontifici que, expressament per a l’ocasió, acabava d’arribar de Roma90 i era, com tothom sap, catalanoparlant.

No hauríem d’oblidar que el metge personal de la reina Joana, tant Nàpols com després a València, va ser En Jeroni de Torrella. Quan En Jon Arrizabalaga ens parla d’aquest notabilíssim metge, ens comenta que, «després d’estudiar medicina a Siena i Pisa, es vinculà a la cort napolitana de la reina Joana d’Aragó (1455-1517), de la qual fou metge a Nàpols (1477-1499) i a València (1499-1504)»91.

La cort napolitana de Joana ha estat observada amb curiositat notable per En Benedetto Croce, a «La Corte delle Tristi Regini a Napoli»92, i ens ha deixat una llista valuosa de les dames que en van formar part. Entre d’altres, trobem que al costat més proper de la reina hi ha Joana de Vilamarí93, Àngela de Vilaregut, Maria Carroç94 i Violant de Centelles95, amb les quals forçosament havia de parlar en català.

I En Genovés ens indica que, entre els homes d’aquella famosa cort, hi havia, també, entre d’altres, En Raimon de Cardona; el Cardenal Remolins, Arquebisbe de Sorrento; el Cardenal Lluís de Borja, el Gran Almirall Bernat de Vilamarí, En Jeroni Fenollet, En Gaspar Pomar, En Lluís d’Íxer o el barceloní Nicolau [sic] Garret96, dit el Cariteo, «que sabé recollir a les seves “Rimes” les ressonàncies d’aquella cort de les tristes Reines»97, i que va ser, entre els poetes que «cantaren l’amor a la cort dels aragonesos de Nàpols», des del 1450 al 1500, a parer de l’Erasmus Pèrcopo, «sens dubte el millor»98.

La potència catalana i catalanoparlant de Joana d’Aragó no s’acaba aquí. Un cop vídua, tornaria a València per fer-hi un petit sojorn, abans de la seva marxa definitiva cap a Nàpols, on finalment finaria. Ho sabem pel cronista que coneixem amb el nom d’Andrés Bernáldez, pel qual «l’any de 1499 vingueren les Reines de Nàpols, mare i filla, a Espanya, germana i neboda del rei En Ferran, i amb elles el Gran Capità Gonzalo Fernández, duc de Montegargano, i tres o quatre Prelats molt honrats, Arquebisbes i Bisbes, i restà a Aragó la Reina jove, en un lloc prop de València»99.

Informació idèntica ens forneix l’Alfons de Santa Creu, que exposa, segons ens detalla assenyaladament l’Antonio de la Torre, que va venir a Espanya «la reina vella de Nàpols, germana de pare i mare, i deixava la reina, filla seva, a València»100. I, com era d’esperar, segons En Genovés, «des d’aquest retir valencià, Joana d’Aragó contemplava els esdeveniments de l’època»101.

Llavors, «el 27 de maig del 1501, Ferran la va nomenar lloctinent general a Aragó, València i Catalunya i als comtats de Rosselló i Cerdanya»102, perquè, «el temps que hi residís, fos amb l’autoritat i dignitat que es requeria»103. Doncs, bé: Joana d’Aragó va fer el jurament de lloctinent general, el 19 de juny següent, a la Catedral de València, en català104.

Si més no, l'acta del jurament és redactada íntegrament en aquesta llengua.

El mateix dia es va escaure la protesta del síndic del braç militar en el moment del jurament, i també és en català¹⁰⁵. Com també és en llengua catalana la «Crida de la Senyora Reyna»¹⁰⁶, feta pública entre final de juny i primers d'agost, i amb què, a parer d'En Belenguer, Joana «comença un treball infatigable pel qual intenta netejar la ciutat de València de la corrupció»¹⁰⁷. Ve signada en català amb els mots de «La trista Reyna»¹⁰⁸, això que ens indica que aquest epítet famós era emprat per la reina en català amb tota normalitat.

Finalment, també són en català la Crida contra els vagabunds i rodamons que hi ha a la ciutat i regne de València, datada el 7 d'agost del 1501¹⁰⁹ i la carta als notaris de València Pere Mas i Gaspar Lor, del 14 de juliol del 1503¹¹⁰.

I, sobretot, tenen una importància especial per tot el que vinc tractant, les tres cartes que el rei Ferran adreçarà a la seva germana Joana i a d'altres càrrecs del país, íntegrament en català i que vénen datades correlativament a Sevilla, el 20 de febrer¹¹¹; a Toledo, el 4 de maig¹¹² i a Saragossa, el 17 d'octubre del 1502¹¹³.

Al 1506 Joana tornaria a Nàpols, quan el rei Ferran hi passaria, des de Barcelona, el 4 de setembre¹¹⁴. Segons En Bernáldez, el rei «féu llavors aparellar una flota molt formosa de galeres i vaixells i naus d'armada i de fustes, sent a Barcelona, i s'hi embarcà amb la seva muller la Reina [Germana], i amb la seva germana i nebodes les Reines que foren de Nàpols, i amb una altra molt honrada companyia del seu casal i família, i amb molta gent d'armes i partí de Barcelona»¹¹⁵.

El Dietari de la Generalitat postil·la que, «partiren de la present ciutat, per mar, les majestats del rey e reyna, nostres senyors, ab X galeres y quatre fustes de rem per al realme de Nàpols, acompanyats de moltes naus grosses, barxes i altres fustes de gàbia en gran nombre, en les quals anaven ducs, comtes i molts hòmens de títol y gentils hòmens»¹¹⁶. I En Soldevila rubrica, com entra pels ulls, que el rei hi anava «amb la reina i amb gran nombre de cavallers catalans»¹¹⁷.

Ens aproxima encara molt més als fets En Feliu de la Penya, car segons ell, «s'ajuntaren a Barcelona l'Armada de Catalunya, que governava el seu general Vilamarí, i les galeres de la Diputació i Ciutat de Barcelona, a les quals s'afegí una altra que armà Barcelona per mitjà del seu Conseller Tercer, Francesc de Junyent, escollit per acompanyar el Rei»¹¹⁸. Ferran també «llogà tres naus genoveses, que manà armar de Catalans, i semblant-li al Rei prou poder per assolir els seus designis, apressà la sortida»¹¹⁹.

Seguien el rei, «a més a més de les Milícies de l'Armada, gran nombre de Cavallers i Ciutadans de Barcelona»¹²⁰, que cita puntualment i que són aquests: «el Castellà d'Amposta, el Comte de Ribagorça, el Bisbe de Girona, el de Vic, Mossèn Gralla, Mossèn Ros, Pere Llull, el Pavorde Sans, Galceran Dusay, En Marimón i el seu germà, Mossèn Carbó, En Plegamans i d'altres molts que no es refereixen i deu Cavallers de la Casa de Sant Climent»¹²¹. O sigui, que la reina Joana, marxava de Barcelona vers Nàpols envoltada de barcelonins i catalans, entre els quals també s'hi comptaven tots els valencians.

Per En Cahner, «el 1506 havien anat també a Nàpols, en el seguici del rei, la seva germana Joana, vídua del rei Ferrante de Nàpols, i llur filla dita també Joana d'Aragó, vídua de Ferrantino, les anomenades Tristes Reines, de qui ja hem parlat com a nucli aglutinador de la vida cortesana de Nàpols abans del 1500 i de València entre 1501 i 1506. En el viatge es feren acompanyar d'algunes de les dames de llur palau valencià. Dames i gentilhomes, en bona part procedents de València, s'integrarien així a la ja "mestissa" alta societat napolitana»¹²². Per ell, «la residència d'aquesta cort era el Castel Capuano, on també es trobaven Beatriu, filla de Ferrante, que havia estat reina d'Hongria, i una néta d'aquell mateix rei, Isabel d'Aragó, duquessa vídua de Milà i la filla d'aquesta, la duquessa Bona Sforza, futura reina de Polònia. Entre les dames catalanes al servei de les reines vídues de Nàpols hi havia Joana de Vilamarí, Violant de Centelles, Àngela de Vilaregut i Maria Carròs»¹²³.

És en aquest ambient de catalanitat absoluta que En Cahner creu inexplicablement que la nova reina Joana, «malgrat haver nascut a Barcelona i haver estat educada per una catalana, Isabel de Mur, fou un agent de castellanització»¹²⁴. I que la Cort de Nàpols «fou potser el més notable d'aquests nuclis castellanitzants fora de Castella, almenys des del casament, al 1477, de Ferrante amb la germana de Ferran el Catòlic, Joana d'Aragó»¹²⁵. El mateix que pensarà el Pare Batllori, car, pel que fa al castellà, afirma que el matrimoni «atorgà a aquesta llengua, i no al català, la categoria de segona llengua cortesana»¹²⁶. Dades que, a més d'esbiaixades, em semblen del tot increïbles.

Suposo que En Cahner, que no aporta cap referència documental per justificar les raons de la seva asseveració, i En Batllori, que tan sols es basa en una lletra en castellà de Joana al Papa Alexandre VI¹²⁷, arribaven a aquestes conclusions perquè, seguidors d'una informació tan poc fiable com la tradicional, i sense tenir en compte les fonts que

---

apunten i confirmen tot el contrari, i que he vingut exposant fins aquí, s'han cregut a ulls clucs que Joana, no només parlava i escrivia castellà, sinó que va fer parlar i escriure tothom en castellà.

Ultra ser inexplicable que Joana tingués com a llengua pròpia el català i que en català escrivís a tothom, llevat del Sant Pare, i que a aquest, precisament catalanoparlant com ella, catalanorgullós i catalanoscrivent fins i tot a certs personatges tinguts per castellans de la seva cort pontifícia o que hi estaven relacionats, li adrecés, precisament a ella, una carta en castellà, encara em fa desconfiar molt més que el text de la missiva sigui farcit d'ortografia catalana, de catalanismes a dojo i, per si fos poc, s'hi hagi preservat, fins i tot, un mot totalment català –«strényer» 128–, que fa sospitar ple que som davant d'una evident traducció.

Baldament la lletra s'hagi preservat als arxius Vaticans, i malgrat que el Pare Batllori, potser per això, la qualifiqui com a «original» 129, ell mateix s'adona que, almenys en un altre cas, el signant d'una lletra preservada a l'Arxiu Secret Vaticà, «no és l'amanuense de les altres cartes» 130 que signa. Conformement, En Danilo Romei i la Patrizia Rosini, en transcriure una altra lletra del papa Alexandre a la Júlia Farners, del juny del 1494, també en aquest mateix arxiu, ens innoven que es tracta d'una «minuta no autògrafa» 131.

Si, a més a més, tenim present que tot un reguitzell de missives d'aquest arxiu relacionades amb Roderic de Borja són admeses per En Batllori com a «còpies» 132, tot indicaria que, de tant en tant, alguna carta tinguda per autògrafa, podria ser perfectament una còpia o, és clar, una traducció. I jo crec que aquesta lletra de Joana a Alexandre VI, en castellà, n'és una.

A aquestes alçades, ja no hauríem de fer escarafalls davant la possibilitat –que jo en diria certesa– que algunes lletres, per la raó que fos –com era natural arreu, a les cancelleries totes–, són traduïdes i arxivades en la llengua que, en el moment adient, hom ha cregut més oportuna o menys perillosa.

Són nombrosíssimes les cartes recollides per En Romei i la Rosina de l'època d'Alexandre VI, tant d'aquest papa com de personatges que s'hi van relacionar, provinents de diversos arxius, que ens són descrites com a «còpies» 133, alguna, fins i tot, del segle XVIII 134.

És clar que una còpia no implica necessàriament un canvi de llengua. Molt clar. Però tampoc no l'exclou. I això no ho podem obviar.

El Pare Batllori, avesat com estava a seguir la correspondència borgenca d'arxiu en arxiu, també s'ha adonat d'aquesta irregularitat i, així, comenta: «Els originals de les lletres adreçades per Ferran i Isabel al sant pare els anys 93 i 94 es conserven, almenys en alguna part, en aquell recull vaticà. Si hom pogués trobar encara els originals de Roderic, desapareguts de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, la correspondència guanyaria doblement en interès i en poder d'interpretació. El rei Ferran emprava indistintament l'espanyol [vol dir, és clar, el castellà] i el català, probablement segons qui fos el secretari o l'amanuense; però els seus autògrafs de l'Arxiu vaticà són tots castellans» 135, per bé que havien d'anar adreçats a catalans. Que cadascú ho interpreti com bonament li plagui.

Però, continuem. En la tendència innata de descatalanitzar la barcelonina reina Joana, l'Estela Pérez Bosch, imbuïda del món de les lletres castellanques, fa, per acabar-ho d'embolicar, un pas endavant en aquesta mena d'absurd històric i, a més d'atribuir la castellanització de les classes valencianes a la cort de les Tristes Reines, esmenta ja la muller barcelonina de Ferrante com a «Juana de Castilla» 136.

Amb una Juana de Castilla, sí que es podria dir el que diu En Cahner, que «el castellà fou la llengua familiar del rei [Ferrante]» 137. Amb una reina ara ja castellana i un Ferrante espanyol, però sense determinar d'on, sí que quadraria tota la parafernàlia ideològica que s'ha vingut abocant sobre aquest particular, amb la ignorància o la insídia amb què s'ha fet. O amb totes dues alhora.

Però nosaltres ja hem vist com la llengua del rei era el català des de la naixença. Que el català era la seva llengua familiar. I que, en tant que catalanoparlant, se'n va anar a Nàpols i com a català hi va ser coronat rei. I allà hi va viure, envoltat de catalans fins al forro de les orelles. Hem vist que es va casar amb una princesa barcelonina. Barcelonina i catalanoparlant, que escrivia en català a nivell familiar i a nivell oficial, que també va ser educada per catalans i que va viure embolcallada de catalans i catalanes. A Barcelona, a Nàpols, a València i, novament a Nàpols, fins a la mort.

Però en l'endemig, sabem encara que la reina Joana, en tant que reina de Nàpols o lloctinent general de la Nació catalana, va exercir tasques de mecenatge cultural. I ho va fer per promoure l'edició, pel cap baix, d'una obra en català.

Així, En Just Pastor ens innova que En Pere Lluís de Borja i Llançol va escriure el llibre intítulat «Capella de la Sancta Mare Esglesia, en la qual son moltes bellíssimes exposiciones, é rubriques. Manuscrit. L'escriví en la seva llengua materna llemosina a instàncies de la Infanta Joana, reina de Sicília, germana del rei Ferran el Catòlic, Virreina que fou de València. El manuscrit del qual, amb lletra d'aquell temps, posseïa l'escrivà José Mariano Ortiz» 138. És possible que aquest mecenatge no es limités a una sola obra i a un sol autor i que s'hauria hagut de desplegar amb l'energia i la generositat habituals de les reines i dels mecenes del moment. Però només ens n'ha quedat aquesta «trista» traça, mercès a la qual sabem, amb totes les lletres, que Joana instava a escriure en català.

Aleshores, em sembla inversemblant que En Cahner, En Batllori, la Pérez Bosch i, amb ells, un bon tou dels estudiosos de la llengua i altres àmbits afins, veiessin la Cort de Nàpols com un motor de castellanització. Entre ells vull destacar el parer d'En Vicenç Beltran, que ho ve a resumir tot, car afirma categòric que, després de la mort del Magnànim, «el que destaca en aquest període és la mancança de qualsevol element de judici que ens permeti ni tan sols albirar la possibilitat que la llengua catalana s'hagués mantingut literàriament vigent a la cort de Ferrante i dels seus successors» 139.

Si tots ells neguen un cop rere un altre la presència de la llengua catalana a la cort ferrantina és perquè en cap moment no han tingut accés a la informació que acabo de rellevar, ni han tingut en consideració el paper transcendental de la censura i la seva actuació en la traducció d'obres, manuscrits i tota mena de documentació catalana al castellà i a l'italià, així com la responsabilitat en la desaparició premeditada de documentació i obra impresa. Per això En Cahner, en insistir sobre la llengua de la cort napolitana i del rei Ferrante, escriu: «Jaume Ferrer de Blanes entrà al seu servei com a conseller i com a joier (així consta ja el 1487), i, tot i que l'obra literària d'aquest escriptor és tota en català, arribà a dominar el castellà, com ho demostren les cartes que hi escriví als Reis Catòlics i a [En] Colom en qüestió de cosmografia» 140.

Però de les cartes en qüestió no en tenim els originals, sinó el que ens ha arribat imprès al seu llibre, estampat pel seu fill adoptiu Rafel Ferrer, al 1545¹⁴¹, en plena època de castellanització forçada i ja passat per la supervisió i reelaboració censora de la monarquia.

Suposo que, per això mateix, En Canher s'estranyava que la llengua d'aquestes comunicacions entre catalans fos el castellà. No ho podia entendre. I escriu: «És significatiu que Ferran II de Catalunya-Aragó escrivís en castellà tant a Ferrer com a Garret, cosa no gens freqüent tractant-se de personatge catalans d'origen burgès i no pas aristocràtic» 142.

I menys comprensible és encara que En Ferrer escrivís a En Colom en castellà. Car, si, a més a més, sabem que En Colom era català i que tots els seus escrits han estat sistemàticament rescripturats, i s'hi han canviat els topònims i els antropònims¹⁴³; i si tenim present que de tota la documentació que tenim avui de la preparació del segon viatge colombí, redactada i signada pels reis a Barcelona, a Simancas tan sols s'hi «troben els duplicats dels despatxos donats a favor d'En Colom i relatius al viatge que se li encomanava»¹⁴⁴ –és a dir, les còpies castellanes, però no pas els originals redactats a Barcelona–, caldria mirar amb més precaució aquest presumpte paper de la llengua castellana entre dos catalans il·lustres, homes de cultura i escriptors prolífers. I caldria tornar a revisar a grans camades el paper de la presència «ingent» del castellà a la cort napolitana de Ferrante, que, ara mateix, m'ho miri per on m'ho miri i m'ho agafi per on m'ho agafi, no sé veure per enlloc.

Encara més: si com es diu, redivi i es repeteix fins a la nàusea que amb el casament de Ferrante amb Joana, al 1476, es va iniciar el període de castellanització de la seva cort, hauríem de trobar la presència del castellà arreu de les seves relacions literàries. I no és ben bé així. Segons En Manuel Peña, «En Compagna ha investigat les influències i relacions que s'establiren entre la cultura meridional i la catalana al segle XV: "Per exemple, podem avançar que tot intentant establir quines han estat les fonts de la Summa de Lopo de Spechio, he trobat entre elles, al costat de textos italians, especialment meridionals, obres historiogràfiques catalanes i ibèriques, probablement presents a Nàpols quan Lupo escrivia la seva Summa". Existeixen notícies nombroses d'aquestes interrelacions culturals, en la seva majoria procedents de la tasca investigadora d'En Benedetto Croce; per exemple, en el regnat de Ferrante (1458-1494) la presència d'obres didàctiques catalanes s'intensificà, traduïdes a l'italià –com el Llibre de Menescalía d'En Manuel Dies de Calataiud (1485), les Ordinacions de la casa del rei, de Pere el Cerimoniós (1485) o la versió catalana del *Secreta secretorum* (1475)–, en versió italiana del mateix autor –com la *Prattica dell' ceterria*, de l'ardiaca de València Macià Mercader (1475)–, o directament en català, segons En Croce, com el *Llibre del coch del mestre Robert*, tan divulgat al segle XVI per la impremta»¹⁴⁵.

Com explica a la perfecció En Peña, si la presència d'obres catalanes a Itàlia durant el regnat d'En Ferrante «s'intensificà», és que la presència de la llengua catalana havia d'haver estat més evident del que percebem avui i, en cap cas, no podia haver minvat. I el que és inversemblant del tot és que hom s'emmirallés, a Itàlia, en la llengua

castellana, quan a Catalunya, encara durant els primers decennis del segle XVI, hom quasi no llegia llibres en castellà o no en llegia ni un.

De conformitat amb En Peña, la noblesa catalana més que pel castellà, tenia una gran predilecció per la literatura italiana i «els ciutadans honorats també participaren d'aquest interès. En Francesc Marquet (1514) no tenia cap llibre en castellà, i sí dos en italià; En Francesc Vernegal (1524) posseïa 17 llibres en llatí i 10 llibres en llengües vulgars: 4 en català i 4 en italià, i només dos en castellà» 146. Però, és clar: ja són al 1524.

I bo i així, un ciutadà més o menys culte de la Barcelona de començament del XVI, de 17 llibres registrats a la seva biblioteca, només dos eren en castellà. I a València, la situació és idèntica. O, fins i tot, més radical. L'ha estudiada profusament En Philippe Berger. Per ell, entre els anys 1490 i 1506, «s'observa un equilibri satisfactori entre el llatí i el valencià, que ocupen respectivament el 43,03% i el 50,63% del total dels llibres publicats a València. El castellà, [n'és] totalment absent» 147.

Ni es pot dir més clar ni de forma més contundent: les llengües emprades en els llibres publicats a València són tan sols i únicament el llatí i el català. Com us deia, no sé veure per enlloc on era la gran influència de la llengua castellana, ni la seva gran fama ni el seu immortal prestigi, ni l'embadaliment llegendari dels catalans per aquesta llengua. I, llavors, cal que siguem honestos i honestament ens demanem: si no hi havia ni remotíssim rastre de castellanització cultural ni llibresca a la Catalunya hispànica, per què n'hi hauria d'haver hagut a la Itàlia catalana?

La força de la inèrcia, l'hàbit de nodrir-se de fonts impreses ja passades pel sedàs de la supervisió censora i el demèrit de repetir el que la intel·lectualitat castellana –i la catalana que li ha estat genuflectida– ha anat escrivint durant segles comporta aquestes servituds, aquests paranys i aquestes distorsions.

I si, com indica novament En Cahner, «durant el període del primer regnat de Ferrante la pressió del castellà com a llengua de cultura havia disminuït a la cort» i que «als cançoners dels temps de Ferrante era la poesia italiana la que dominava. I quan el seu fill Frederic reintroduí a la cort la poesia aquesta ja fou en llengua italiana» 148, s'entén encara molt menys que els reis de Nàpols, immersos dins una societat italo-catalana, haguessin pogut castellanitzar re.

I és encara en aquest mateix sentit que l'Arturo Farinelli assenyala que, d'ençà del 1472, i «malgrat que mal sabés italià, Ferrante assitia a la italianització gradual de la seva cort» 149. Continuem, doncs, sense trobar les traces reals de cap castellanització, ni de cap procés humà o intel·lectual que pogués capgirar, com qui capgira un mitjó, la fortíssima presència de la llengua catalana per la castellana a Nàpols.

Com a additament, hem de tenir molt present que un rei com El Magnànim, engendrat a Castella –a Medina del Campo 150–, es cartejava en català amb el seu pare –com hem vist– i en català 151 amb la seva muller Maria, que era nascuda, com se'ns diu, a Segòvia 152. L'Antonio Domínguez ho reconeix sense embuts: «Alfons V escrivia en català a la seva muller, que havia quedat a Barcelona en qualitat de lloctinent» 153.

Però En Soldevila acota, prudent, que, «si bé dins la correspondència d'abdós cònjuges se troben sovint lletres en català, quan són ells matexos y no llurs secretaris els qui escriuen, l'idioma emprat és el castellà» 154. És a dir, que el castellà era utilitzat en la més íntima de les intimitats i mai no va destorbar l'ús oficial i públic de la llengua catalana, que ambdós també feien servir, baldament fos per mitjà de llurs secretaris.

De la reina, segons En Rubió i Lluch, «es conserven moltes lletres adreçades en català al seu espòs, durant la llarga permanència d'aquesta a Itàlia» 155, i entre els volums de la seva biblioteca «n'hi ha tan sols sis de castellans; els catalans, en absoluta majoria, arriben a sumar cinquanta-dues obres distintes» 156. En Max Cahner és encara més explícit i ens recorda que la reina, «que restà com a lloctinent als regnes patrimonials d'Alfons i que residí habitualment a València, i també a Barcelona, s'adaptà de tal manera a la realitat lingüística del país que a la seva biblioteca, fortament impregnada de l'ambient d'intensa religiositat de què s'envoltà, la major part dels llibres eren en català, i hi abundaven els escrits o traduïts a iniciativa seva» 157.

La pruija de la reina per llegir en català i fer-se portar llibres de ben lluny i traduir-los al català és més que coneguda. Així, al 1420, urgeix al prevere montserratí Guillem Ramon «que li enviï el Llibre de vicis e virtuts» 158. Al mateix any, escriu a un altre prevere de Montserrat, En Jaume Prats, que li faci enllestir el Llibre de Confessió, que s'estava redactant en l'escriptori del monestir 159. I, encara, uns anys més tard, «el P. Bernat Vilalta portava d'Itàlia, per encàrrec personal de la mateixa reina, el Trattato della Pazienza i un exemplar de l'Specchio della Croce del dominicà Fra Domènico Cavalca, que el monjo de Sant Feliu de Guíxols Pere Busquets traduí en llengua catalana» 160.

I no només això. Segons En Rubió i Balaguer, els documents oficials signats per la reina, van ser «redactats tan sovint

---

en català»¹⁶¹, que encara avui ens sorprèn i meravella. I, fins i tot, sabem que escrivia al rei Joan de Navarra, cunyat seu, i futur pare de Ferran i Joana d'Aragó, també en català¹⁶².

Amb raó En Soldevila ha escrit que, en la vida de la reina, «la cultura intel·lectual –la pròpia i la dels seus súbdits– va ocupar-hi també una part no gens petita» i, així, va desenvolupar de forma notòria, una «tendència envers la protecció de les lletres i les arts, la seva amor als llibres, el seu interès per la lectura»¹⁶³.

El mateix rei Alfons té consciència plena de la pruija encesa de la reina pels llibres i «contribueix a estendre la fama del amor de la Reyna a la lectura. “Considerant que ella (la Reyna) trobe plaer e se delecte en legir obres virtuoses –escriu Anfós IV, el 13 de març de 1425– li havem atorgat graciosament lo missal, breviaris i altres bons llibres scrits en romans, que foren del Duch de Gandia, quondam”»¹⁶⁴.

No deixa de ser revelador que el rei regali llibres catalans a la seva muller, especialment perquè ambdós eren nascuts a Castella. La qual cosa em porta a creure que tant l'un com l'altre s'havien ja identificat plenament amb la cultura literària del país i assumit com a pròpia la llengua catalana. I si, com advera En Soldevila, «la lectura degué ésser en la vida de la Reyna, tan plena de pesars, morals y físichs, un balsem reconfortant»¹⁶⁵, i aquesta lectura va ser, al llarg de tot el seu regnat, quasi absolutament en català, no es pot dir de cap de les maneres, que la pujada al tron d'aquests monarques, perjudiqués ni un borrall l'ús de la llengua del país. Ans al contrari: hem vist del dret i del revés com la reina la va promoure i difondre de llarg a llarg de la Nació. En Soldevila hi insisteix novament: «Aquesta Reyna procedent de Castella, membre d'una dinastia que no's va pas distingir per la seva amor a Catalunya, no demostrà sentir per la nostra llengua cap prevenció, ni va desdenyarne l'ús, ni va posposar-la a la seva pròpia»¹⁶⁶.

Més clar no es podia dir. La identificació de la reina amb la llengua del país va ser absoluta, esdevenint-ne una impulsora apassionada. Això és així i no d'altra manera, i ens ajuda a copsar amb una gran nitidesa com «al primer quart del segle XV, i encara més enllà, el castellà era una llengua estrangera, generalment desconeguda a tots els sectors socials dels Països Catalans»¹⁶⁷, com ha apuntat –aquest cop sí– assenyadament i rigorosa En Cahner.

Llavors, un rei com Ferrante, nascut a València i que tenia el català com a llengua pròpia, que es casa amb una barcelonina, nascuda a Barcelona, educada per una catalana, envoltada de catalans i catalanes, i que escriu a tothom en català, àdhuc al seu pare, no podia ser cap factor de castellanització, per més que alguns documents ho puguin fer semblar i per més que s'hi hagin entestat tota una corrua infinita d'erudits.

[Fi de la primera part. Enllaç a la segona part]

Jordi Bilbeny

ANOTACIONS

1 GERMÀ COLÓN DOMÈNECH, De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes; Col·lecció Germà Colón d'Estudis Filològics-1, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, p. 197.

2 FERNANDO GONZÁLEZ OLLÉ, «Actitudes lingüísticas de los reyes de Aragón», Baxar para subir. Colectánea de estudios en memoria de Tomás Buesa Oliver; editat per Vicente Lagüéns Gracia, Institución «Fernando el Católico» (C.S.I.C.), Excma. Diputación de Zaragoza, Saragossa, 2009, p. 92.

3 FRAY GERONIMO DE SOSA, Noticia de la Gran Casa de los Marqueses de Villafranca, y su Parentesco con las Mayores de Europa; Novelo de Bonis, Nàpols, 1676, foli 121.

4 JUSTO PASTOR FUSTÉR, Biblioteca Valenciana de los Escritores que florecieron hasta nuestros dias; Imprenta i Librería de José Ximeno, València, 1827, Tom Primer, p. 38.

5 ALAN RYDER, Alfonso el Magnánimo. Rey de Aragón, Nápoles y Sicília (1396-1458); traducció de Carles Xavier Subiela i Ibàñez, Estudios Universitarios-53, Edicions Alfons El Magnànim – Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1992, p. 160.

6 Cf. ANTONI ROVIRA i VIRGILI, Història Nacional de Catalunya; Edicions Pàtria, Barcelona, 1931, p. 439.

7 Cf. ENEAS SILVIO PICCOLOMINI, La Europa de mi tiempo (1405-1458); pròleg, traducció, notes i índexs de Francisco Socas, Universitat de Sevilla, Sevilla, 1998, p. 211, nota 861.

---

8 A. RYDER, ob. cit., p. 160.

9 NICOLA VIVENZIO, Delle Antiche Provincie del Regno di Napoli e loro Governo; Stamperia Simoniana, Nàpols, 1811, p. 176.

10 VICENTE ROCCA, Hystoria en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los Turcos, desde su comienço hasta nuestros tiempos: con muy notables successos que con diuersas gentes y nasciones les han acontecido: y de las costumbres y vida dellos; València, [s/i], 1556, lib. I, cap. XVIII, foli LV [recte].

11 Ídem, lib. I, cap. XXX, foli LIX vers.

12 AGUSTIN SALES, Historia del Real Monasterio de la SSma. Trinidad; Josef Estevan Dolz, València, 1761, p. 114, nota 3.

13 J. PASTOR FUSTÉR, ob. cit., Tom Primer, p. 39.

14 MARCELLO BARBATO, «Catalanismi nel napoletano quattrocentesco», Momenti di Cultura Catalana in un Millennio; a cura d'Anna Maria Compagna, Alfonsina De Benedetto i Núria Puigdevall i Bafaluy, Acti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000), Liguori Editore, Srl; Nàpols, 2003, vol. I, p. 6, nota 21.

15 J. PASTOR FUSTÉR, ob. cit., Tom Primer, p. 38.

16 CARLES XAVIER RECIO ALFARO, València. Història d'una nacionalitat; Carena Editors, València, 1993, p. 191.

17 ERNESTO PONTIERI, La giovinezza di Ferrante I d'Aragona; L'Arte Tipografica, Nàpols, 1959, p. 15.

18 GIO[VANNI] ANTONIO SUMMONTE, Dell'Historia della Città, e Regno di Napoli; Antonio Bulifon, Libraro; Nàpols, 1675, tom tercer, foli 539.

19 E. PONTIERI, ob. cit., p. 15.

20 A. RYDER, ob., cit., p. 287.

21 Ídem.

22 Ídem, p. 298.

23 JOSÉ ALCINA FRANCH, La biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles; Biblioteca Valenciana – Generalitat Valenciana, València, 2000, p. 43.

24 SANTIAGO LÓPEZ-RÍOS, «La educación de Fernando de Aragón, duque de Calàbria, durante su infancia y juventud (1483-1502)», La literatura en la época de los Reyes Católicos; edició de Nicasio Salvador Miguel i Cristina Moya García, Editorial Iberoamericana, Madrid, 2008, p. 135.

25 Ídem, nota 27.

26 BENEDETTO CROCE, España en la vida italiana del Renacimiento; traducció de Francisco González Ríos, Editorial Renacimiento, Sevilla, 2007, p. 101.

27 Ídem, p. 102.

28 Ídem.

29 DAVID GONZÁLEZ RUIZ, Breve Historia de la Corona de Aragón; Ediciones Nowtilus, S.L.; Madrid, 2012, p. 267,

30 ALAN RYDER, «Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli»; Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 46 (1996), edició en línia, s/p.

31 WENDY MARIE HOOFNAGLE, «Ferrante I, King of Naples (b. 1423 – r. 1458-94)», The Late Medieval Age of Crisis and Renewal. 1300-1500. A Biographical Dictionary; Clayton J. Dress, Westport (Connecticut), 2001, p. 159.

-
- 32 DAVID ABULAFIA, *The French Descent into Renaissance Italy, 1494-95. Antecedents and Effects*; Variorum, Aldershot (Hampshire), 1995, p. 4.
- 33 F. G. DE SOSA, ob. cit., p. 123.
- 34 A. ROVIRA i VIRGILI, ob. cit., p. 438-439.
- 35 E. PONTIERI, ob. cit., p. 13.
- 36 Ídem.
- 37 GABRIELA H. VENETZ, «Il Codice Aragonese (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue napolitana, catalana e latina»; *Zeitschrift für Katalanistik*, 22 (2009), p. 276.
- 38 Ídem, p. 277.
- 39 Y. RENOUCARD, «Ernesto Pontieri, La giovinezza di Ferrante I d'Aragona, dans *Studi in Onore di Riccardo Filangieri*, vol. I. Naples, 1959, 75 p.»; *Bulletin Hispanique*, 63 (1961), p. 129.
- 40 Ídem.
- 41 A. RYDER, «Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli»; ob. cit., s/p.
- 42 E. PONTIERI, ob. cit., p. 22.
- 43 Ídem, p. 60.
- 44 Ídem.
- 45 Ídem, p. 60-61, nota 154.
- 46 Ídem, p. 61.
- 47 ALESSANDRO CUTOLO, *Storie minime*; Fausto Fiorentino Editore, Nàpols, 1963, p. 74.
- 48 ALBERT BERZEVICZY, *Beatriz de Aragón, Reina de Hungría*; traducció de Luís de Terán, *La España Moderna*, Madrid [1913], p. 4-5.
- 49 E. PONTIERI, ob. cit., p. 22.
- 50 Cf. Vg. LUIS BATLLE Y PRATS i SANTIAGO SOBREQÜÉS VIDAL, «Diplomatario gerundense de la Infanta Juana de Aragón, Lugarteniente General de Cataluña»; *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 15-16 (1962), «Apéndice Documental», doc. I, p. 93.
- 51 ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA, *Lletres Closes*, vol. XXI, folis 167r-168.
- 52 TERENCE SCULLY, *The Neapolitan Recipe Collection*; University of Michigan Press, Michigan, 2000, p. 24.
- 53 JOSEP M. NADAL i MODEST PRATS, *Història de la llengua catalana; Estudis i Documents-34*, Edicions 62, s/a; Barcelona, 1966, vol. 2, «El segle XV», p. 109.
- 54 Ídem.
- 55 MAX CAHNER, «Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans», *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1980, p. 227.
- 56 JORDI VENTURA, *La Bíblia valenciana*; Biblioteca Torres Amat-12, Curial Edicions Catalanes SA, Barcelona, 1973, p. 129.

---

57 Ídem.

58 E. PONTIERI, ob. cit., p. 22-23.

59 FRANCISCO ELÍAS DE TEJADA, Nápoles Hispánico; Ediciones Montejurra, Madrid, 1958, tom I, p. 21.

60 Ídem, p. 21, nota 12.

61 Ídem, p. 20.

62 G. H. VENETZ, ob. cit., p. 277

63 Cf. FRANCESCO MONTUORI i FRANCESCO SENATORE, «Lettere autografe di Ferrante d'Aragona», Momenti di Cultura Catalana in un Millennio; ob. cit., vol. I, p. 373.

64 Ídem, p. 382.

65 Ídem, p. 383.

66 Ídem, p. 384.

67 Ídem, p.372.

68 Cf. VICENTE GENOVÉS, Doña Juana de Aragón, la «Triste Reyna» de Nápoles; Breviarios de la Vida Española-XXVI, Editora Nacional, Madrid, 1947, p. 112-113.

69 FÉLIX FERNANDEZ MURGA, Doña Juana de Aragón, Reina de Nápoles, Extracte d'«Studi in Onore di Riccardo Filangieri», vol. II; L'Arte Tipografica, Nàpols, 1959, p. 175.

70 V. GENOVÉS, ob. cit., p. 28.

71 F. FERNANDEZ MURGA, ob. cit., p. 176.

72 Cf. Dietaris de la Generalitat de Catalunya; obra dirigida per Josep Maria Sans i Travé, vol. I (anys 1411 a 1539), a cura de Lluïsa Cases i Loscos, Josep Fernández i Trabal i Lucreà Pagarolas i Sabaté, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, p. 229.

73 V. GENOVÉS, ob. cit., p. 36.

74 Ídem, p. 38.

75 Ídem, p. 38-39.

76 Ídem, p. 77.

77 Ídem, p. 83.

78 Ídem, p. 83-84.

79 Ídem, p. 87.

80 Ídem, p. 86.

81 Ídem, p. 93.

82 Ídem, p. 94.

83 Vg. L. BATLLE Y PRATS i S. SOBREQÜÉS VIDAL, ob. cit., «Apèndice Documental», doc. II, p. 94; III, p. 94-95; IV, p. 95; V, p. 96; VI, p. 97; VIII, p. 99-100; IX, p. 100-101; X, p. 102; XI, p. 103; XII, p. 104; XIII, p. 105 i XIV, p. 106.

---

84 ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ, Reg. 3.415, fol. 162.

85 V. GENOVÉS, ob. cit., p. 133.

86 Ídem.

87 F. FERNANDEZ MURGA, ob. cit., p. 179.

88 V. GENOVÉS, ob. cit., p. 160.

89 M. CAHNER, ob. cit., p. 228.

90 F. FERNANDEZ MURGA, ob. cit., p. 180 i 181.

91 JON ARRIZABALAGA, «Les Universitats», La Ciència en la Història dels Països Catalans; obra dirigida per Ramon Vernet i Ramon Parés, Universitat de València – Institut d'Estudis Catalans, València, 2004, vol. I, p. 394.

92 B. CROCE, «La Corte delle Triste Regine a Napoli»; Archivio Storico per le Province Napolitane, XIX (1894), p. 354-375.

93 Ídem, p. 366.

94 Ídem, p. 368

95 Ídem, p. 370.

96 V. GENOVÉS, ob. cit., p. 254.

97 Ídem.

98 ERASMO PÈRCOPO, «Introduzione», Le Rime di Benedetto Gareth detto Il Chariteo secondo le due stampe originali; Tipogr. Dell'Accad. Delle Scienze, Nàpols, 1892, Primera Part, p. XI.

99 ANDRES BERNALDEZ, Història de los Reyes Católicos Dn. Fernando y Dª Isabel; Imprenta que fué de D. José María Geofrin, Sevilla, 1870, tom II, p. 144-145.

100 ANTONIO DE LA TORRE, «Juana de Nápoles. Su venida a España en 1499»; Studi in Onore di Riccardo Filangieri; ob. cit., vol. II, p. 246.

101 V. GENOVÉS, ob. cit., p. 243.

102 A. DE LA TORRE, ob. cit., p. 248.

103 GERONYMO ÇURITA, Historia del Rey Don Hernando el Cathólico. De las Empresas, y Ligas de Italia; Oficina de Domingo de Portonarijs, y Ursino, Çaragoça, 1580, foli 212 [recte].

104 Vg. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, Col·lecció Documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516); Fundació Noguera, Diplomataris-58, Barcelona, 2011, vol. II, document 300, p. 675-676.

105 Ídem, doc. 301, p. 677.

106 Ídem, p. 677-684.

107 Ídem, p. 677.

108 Ídem, p. 684.

109 Ídem, doc. 303, p. 684-687.

110 Ídem, doc. 328, p. 737-739.

-
- 111 Ídem, doc. 304, p. 687-689.
- 112 Ídem, doc. 306, p. 692-695.
- 113 Ídem, doc. 311, p. 710-712.
- 114 Cf. F. SOLDEVILA, Història de Catalunya; ob. cit., p. 876.
- 115 A. BERNALDEZ, ob. cit., vol. II, p. 300.
- 116 Dietaris de la Generalitat de Catalunya; ob. cit., vol. I, p. 316.
- 117 F. SOLDEVILA, Història de Catalunya; ob. cit., p. 876.
- 118 NARCISO FELIU DE LA PEÑA Y FARELL, Anales de Cataluña, y Epilogo Breve de los Progressos, y Famosos Hechos de la Nacion Catalana, de sus Santos, Reliquias, Conventos, y singulares Grandezas; y de los más señalados, y Eminentes Varones, que en Santidad, Armas, y Letras han florecido desde la primera Poblacion de España; Jayme Surià, Impressor; Barcelona, 1709, Tom Tercer, foli 128.
- 119 Ídem.
- 120 Ídem.
- 121 Ídem, foli 132.
- 122 M. CAHNER, ob. cit., p. 234.
- 123 Ídem, p. 235.
- 124 Ídem, p. 228.
- 125 Ídem, p. 226.
- 126 MIQUEL BATLLORI, «Entorn de la bibliofília d'Alfons II de Nàpols», La família Borja; Biblioteca d'Estudis i Investigacions-21, Obra Completa, Eliseu Climent, Editor; València, 1994, vol. IV, p. 224.
- 127 Ídem, «Alexandre VI i la Casa Reial d'Aragó (1492-1498). Documents», doc. 10, p. 207-208.
- 128 Ídem, p. 207.
- 129 Ídem.
- 130 Ídem, «La política d'Alexandre VI», p. 231, nota 13.
- 131 DANILLO ROMEI i PATRIZIA ROSINI, Regesto de documenti di Giulia Farnese; Lulu [Press, Inc. (Carolina del Nord)], 2012, p. 121.
- 132 M. BATLLORI, «Alexandre VI i la Casa Reial d'Aragó (1492-1498). Documents», La família Borja; ob. cit., doc. 4, p. 197-198; doc. 6, p. 200-202 i doc. 7, p. 202.
- 133 Vg. D. ROMEI i P. ROSINI, ob. cit., p. 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 67, 68, 73, 74, 75, 76, 79, 81, 82, 83, 89, 91, 95, 97, 103, 114, 198 i 225.
- 134 Ídem, p. 90.
- 135 BATLLORI, «El català, llengua de Cort a Roma durant els pontificats de Calixt III i Alexandre VI», La família Borja; ob. cit., p. 162.
- 136 ESTELA PÉREZ BOSCH, Los valencianos del Cancionero General: estudio de sus poesías; Publicacions de la Universitat de València, Parnaseo-10, València, 2008, p. 56.

---

137 M. CAHNER, ob. cit., p. 227.

138 J. PASTOR FUSTÉR, ob. cit., Tom Primer, p. 53.

139 VICENÇ BELTRAN, Poesia, escriptura, societat: els camins de March; Fundació Germà Colón Domènech i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, p. 46.

140 M. CAHNER, ob. cit., p. 228.

141 Vg. JAUME FERRER DE BLANES, Sentencias Cathólicas del Diví Poeta Dant Florentí; Carles Amorós Proensal, Barcelona, 1545.

142 M. CAHNER, ob. cit., p. 228.

143 Vg. JORDI BILBENY, Brevíssima Relació de la Destrucció de la Història. La falsificació de la descoberta catalana d'Amèrica; Col·lecció Memòria Històrica-1, Llibreria El Set-ciències, s.l.; Arenys de Mar, 1998; La Descoberta Catalana d'Amèrica. Una reflexió sobre la manipulació de la Història; Edicions Gargot, SCP; Granollers, 1999; Totes les preguntes sobre Cristòfor Colom. David Bassa entrevista Jordi Bilbeny; Llibres de l'Índex, Barcelona, 2003; El Dit d'En Colom. Catalunya, l'Imperi i la primera colonització americana (1492-1520); Llibres de l'Índex, Barcelona, 2010; Petit Manual de la Descoberta Catalana d'Amèrica; Llibres de l'Índex, Barcelona, 2011.

144 DEMETRIO RAMOS, Colón en Simancas; Sociedad V Centenario del Tratado de Tordesillas, Madrid, 1995, p. 94.

145 MANUEL PEÑA, Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600); Hispania-4, Editorial Milenio, Lleida, 1996, p. 270.

146 Ídem, p. 271.

147 PHILIPPE BERGER, Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento; Estudios Universitarios-19, Edicions Alfons El Magnànim – Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1987, tom I, p. 196.

148 M. CAHNER, ob. cit., p. 228.

149 ARTURO FARINELLI, «La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza», Divagazioni Erudite; Fratella Boca, Editori; Torí, 1925, p. 256.

150 Cf. JAUME VICENS I VIVES, «Ferran I», Els Trastàmars (segle XV); Història de Catalunya. Biografies Catalanes-8, Ediciones Vicens-Vives, S.A.; 2a reimpressió, Barcelona, 1988, p. 103.

151 Cf. E. PONTIERI, ob. cit., «Appendice», doc. I, p. 70-71; CORAL CUADRADA, «Política italiana de Alfonso V de Aragón (1420-1442)»; Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, 7-8 (1986), «Apéndice», doc. 4, p. 304.

152 FERRAN SOLDEVILA, «La Reyna Maria, muller del Magnànim»; Sobiranes de Catalunya; Fundació Concepció Rabell y Cibils - Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona, 1928, p. 219.

153 ANTONIO DOMÍNGUEZ ORTIZ, España, tres milenios de historia; Marcial Pons, Ediciones de Historia, S.A.; 1a reimpressió en rústica, Madrid, 2005, p. 102.

154 F. SOLDEVILA, «La Reyna Maria, muller del Magnànim»; ob. cit., p. 255-256.

155 La llengua catalana segons Antoni Rubió i Lluch; edició a cura de Rosalia Guilleumas, Col·lecció Popular Barcino-179, Editorial Barcino, Barcelona, 1957, p. 34.

156 Ídem.

157 M. CAHNER, ob. cit., p. 187.

158 DAMIÀ ROURE, La biblioteca de Montserrat. Un espai de cultura al llarg dels segles; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007, p. 18.

---

159 Ídem.

160 Ídem.

161 JORDI RUBIÓ i BALAGUER, «Intentant veure de prop Alfons el Magnànim»; Humanisme i Renaixement; Obres de Jordi Rubió i Balaguer, VIII; Biblioteca Abat Oliba-86, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 239.

162 Ídem, p. 240.

163 F. SOLDEVILA, «La Reyna Maria, muller del Magnànim»; ob. cit., p. 290.

164 Ídem, p. 313.

165 Ídem, p. 314.

166 Ídem.

167 M. CAHNER, ob. cit., p. 187.